

What, Why and How of Political Islam

Arezo Mojtahedi^{1*}
Mohammad Bagher Khorramshad²
Majid Tavassoli Roknabadi³

Received on: 14/10/2023
Accepted on: 10/03/2024

Abstract

Today, one of the definitions of political Islam is as follows: movements that consider Islam as a comprehensive religion and, emphasizing the inherent connection between religion and politics, seek to realize the Islamic state to create development and progress, implement justice, confront colonialism, and build civilization. They have emerged and emerged flexibly according to historical conditions with methods such as reform movements, revolutionary movements, or participation in political systems. With such a definition of political Islam, the initial question of this research is whether political Islam has been a phenomenon specific to the modern era or whether it has been searchable since the beginning? The assumption of the research is that, contrary to some existing theories, political Islam is not a phenomenon born of the modern era and existed before it. Accordingly, the main question of the present article is what is political Islam and why and how has it evolved?

By reviewing the existing literature and mentioning different definitions of political Islam and their classification, while providing a clear definition of what political Islam is, in the form of process tracing as a research method, by systematically reviewing theories of political Islam such as the views of Bernard Lewis, Samuel Huntington, Abu Ala Maududi and Imam Khomeini, while recognizing them, it has been reviewed, discovered and explained how political Islam began or was born, then identified the turning points and important and influential factors in its ups and downs throughout history. By describing the types of political Islam, the indicators of this phenomenon such as expansionism, justice-seeking and resistance to internal tyranny and foreign colonialism have been extracted. Thus, political Islam has been a long-standing concept and discourse independent of fundamentalist movements in the Islamic world, and in accordance with the temporal and historical conditions such as the colonial era, the rule of sultans, various kingdoms, etc., in each period and in accordance with the requirements of time and place, it has taken various forms and adopted different methods in interacting with power.

Keywords: Political Islam, modernity, Western thinkers, Islamic thinkers, Islamic movements.

-
1. Department of Political Science and International Relations, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Email: a.mojtahedi@iaiu.ir).
  - 2*. Department of Political Science and International Relations, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Department of Law and Political Science, Allameh Tabatabaee University, Tehran, Iran. (Corresponding Author: khorramshad@atu.ac.ir)
  3. Department of Political Science and International Relations, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Email: m-tavassoli@srbiau.ac.ir).

Extended Abstract

Purpose: The concept of "political Islam" is one of the controversial concepts in contemporary political science literature, which has become one of the main centers of discussion on the relationship between religion and politics, especially after the victory of the Islamic Revolution in Iran and the global developments of the final decades of the twentieth century. Although the history of politics in Islam dates back to the beginning of Islam and the formation of the prophetic government in Medina, and historical evidence indicates that religion and politics were not separated in the Islamic tradition, with the spread of Western modernism and the spread of secularism, the suspicion arose that Islam has two distinct aspects: "traditional" and "political". In such a context, the term "political Islam" was mainly used in Western literature to describe trends that sought to return religion to the arena of power and governance. The present article, using the "process tracing" method, seeks to answer three basic questions: What is political Islam (what is it)? Why did it emerge and continue (why)? And how has it manifested itself in different historical contexts (how)?

Methodology: In the first part, by examining the extra-religious and intra-religious definitions, it is shown that Western approaches to political Islam can be classified into several general categories: first, the threat-oriented or Islamophobic approach, which introduces political Islam as the equivalent of fundamentalism, anti-modernity, violence, and the enemy of democracy, and considers it the "other" of secular discourse; second, the orientalist approach, which analyzes political Islam within the framework of colonial interests with an instrumental and sometimes distorted perspective; third, the research-analytical approach, which attempts to study political Islam as a socio-political phenomenon with a relatively impartial approach; and fourth, the discursive approach, which considers political Islam as a rival discourse to secularism and based on the centrality of "Islamic identity."

Findings: In contrast, the definitions of Muslim thinkers often emphasize the inherent connection between religion and politics. In this view, Islam is not simply a set of religious teachings, but a comprehensive religion with a theory of government, justice, and social order. Many Muslim thinkers, from Seyyed Jamal al-Din Asadabadi and Muhammad Abduh to Maududi, Hassan al-Banna, Seyyed Qutb, Imam Khomeini, and others, have considered political Islam to be a solution to overcome backwardness, colonialism, and tyranny. Accordingly, political Islam refers to movements that emphasize the inseparability of religion and politics, consider Islam to have a comprehensive theory of government, and consider the acquisition of political power as a prelude to the implementation of Sharia and the realization of justice.

In the second section, the reasons for the emergence and spread of political Islam are examined. Among the extra-religious theories, views such as “Islam based on historical hatred of the West” (Bernard Lewis), “clash of civilizations” (Huntington), reaction to colonialism (Fuller), the consequence of economic-ideological crises and the failure of secular nationalism (Deepa Kumar), cultural defense and the restoration of lost identity (Carvalho), as well as analyses based on poverty and social injustice (Gilles Capel) have been put forward. In contrast, Muslim thinkers consider the emergence of political Islam to be mainly the result of distancing from authentic Islam, the spread of internal tyranny, the dominance of foreign colonialism, and the failure of liberal and socialist models to achieve justice. In this view, returning to Islam and establishing an Islamic state is the only way to restore justice, dignity, and progress in Muslim societies.

In the third section, the nature of political Islam and its types are examined in a historical context. Before the modern era, political Islam manifested itself in forms such as the caliphate in the Sunni world and the imamate and wilayah in the Shiite world. In the post-modern era, with the collapse of the Ottoman Caliphate and the spread of colonialism, new forms of political Islam emerged: in the Sunni world, from Salafi-Takfi movements to pro-democracy movements; and in the Shiite world, from the reformist and supervisory actions of the ulama to the Islamic Revolution in Iran and the formation of a government based on the authority of the jurist.

Political Islam can also be classified according to different criteria: in terms of its relationship to rationality (fundamentalist and principled), in terms of the governance model (Saudi, Turkish and Iranian models), in terms of the interpretation of Islam (Shiite-Welai, Brotherhood, Wahhabi-Takfiri) and in terms of its relationship to power (supervisory, interactive, sanctions, revolutionary and governmental currents).

Discussion and Conclusion: In conclusion, the research shows that political Islam is not a newly emerging phenomenon in historical terms, but rather has its roots in the political tradition of Islam; although as a term, it has become prominent in the modern era. Political Islam in its comprehensive sense has characteristics such as the belief in the non-separation of religion and politics, the comprehensiveness of Islam, the pursuit of justice, the confrontation with colonialism and tyranny, the necessity of religious rule, and the effort to build a new Islamic civilization. Therefore, political Islam should not be considered merely an emotional or fundamentalist reaction, but rather a historical and evolving discourse that has taken various forms in different time and place conditions and continues to be one of the most important actors in the political arena in the Islamic world.

چیستی، چرایی و چگونگی اسلام سیاسی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰

آرزو مجتهدی^۱

محمدباقر خرمشاد^{*۲}

مجید توسلی رکن آبادی^۳

چکیده

امروزه یکی از تعاریف اسلام سیاسی چنین است: جریان‌هایی که اسلام را دینی جامع‌نگر دانسته و با تأکید بر پیوند ذاتی دین و سیاست، به دنبال تحقق حکومت اسلامی برای ایجاد توسعه و پیشرفت، اجرای عدالت، مقابله با استعمار و تمدن‌سازی هستند و حسب شرایط تاریخی به صورتی انعطاف‌پذیر با روش‌هایی نظیر جنبش‌های اصلاحی، حرکت‌های انقلابی و یا مشارکت در نظام‌های سیاسی بروز و ظهور یافته‌اند. با چنین تعریفی از اسلام سیاسی، سؤال ابتدایی این تحقیق عبارت است از اینکه آیا اسلام سیاسی پدیده‌ای خاص عصر مدرن بوده است و یا اینکه از آغاز نیز قابل‌جست‌وجو است؟ فرض پژوهش این است که بر خلاف برخی از نظریه‌های موجود، اسلام سیاسی پدیده‌ای زاده عصر مدرن نبوده و قبل از آن نیز وجود داشته است. بر این اساس سؤال اصلی نوشتار حاضر این است که اسلام سیاسی چیست و چرا و چگونه تحول یافته است؟

با مرور ادبیات موجود و ذکر تعاریف مختلف از اسلام سیاسی و دسته‌بندی آن‌ها، ضمن ارائه تعریفی روشن از چیستی اسلام سیاسی، در قالب ردیابی فرایند به‌مثابه روش تحقیق پژوهش، با مرور نظام‌مند نظریه‌های اسلام سیاسی نظیر دیدگاه‌های برنارد لوئیس، ساموئل هانتینگتون، ابوعلا مودودی و امام خمینی، ضمن بازشناسی آن‌ها، به بازخوانی، کشف و تبیین چگونگی آغاز یا تولد اسلام سیاسی، سپس شناخت نقاط عطف و عوامل مهم و تأثیرگذار در فراز و فرود آن در طول تاریخ پرداخته شده است. با توصیف انواع اسلام سیاسی نیز شاخص‌های این پدیده نظیر توسعه‌طلبی، عدالت‌خواهی و مقاومت در برابر استبداد داخلی و استعمار خارجی، استخراج شده است. به این ترتیب اسلام سیاسی مفهومی دیرپا و گفتمانی مستقل از جریان‌های بنیادگرا در جهان اسلام بوده است و مطابق با شرایط زمانی - تاریخی نظیر دوران استعمار، حکومت سلاطین، انواع پادشاهی‌ها و... در هر دوره‌ای و متناسب با مقتضیات زمان و مکان اشکال گوناگونی یافته و شیوه‌های متفاوتی را در تعامل با قدرت در پیش گرفته است.

واژگان کلیدی: اسلام سیاسی، مدرنیته، متفکران غربی، اندیشمندان اسلامی، جنبش‌های اسلامی.

۱. گروه علوم سیاسی و روابط بین الملل، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (صفحه ۲۷-۶۰)

(a.mojtahedi@iau.ir)

*۲. گروه علوم سیاسی و روابط بین الملل، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. گروه حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول: khorramshad@atu.ac.ir)

۳. گروه علوم سیاسی و روابط بین الملل، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

(m-tavasoli@srbiau.ac.ir)

مقدمه

سابقه سیاست در اسلام به زمان تشکیل حکومت اسلامی در صدر اسلام بازمی‌گردد. آن هنگام که پیامبر برای ایجاد تحول در تمامی ابعاد فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، به دنبال محیطی مستعد بود تا دیوارهای متعصب نظام کهن را فرو ریخته و فضای مناسبی برای بروز دین اسلام فراهم سازد (شیرودی، ۱۳۸۵: ۱۰۳). شواهد تاریخی، بیانگر عدم تفکیک سیاست و دین در اسلام است لکن گسترش مدرنیسم غربی و رواج آموزه‌های سکولاریسم، شائبه تقسیم اسلام بر دو نوع اسلام سنتی و اسلام سیاسی را به وجود آورد. برنارد لوئیس از اسلام و اسلام سیاسی پژوهان آمریکایی در غرب، نیز به این واقعیت معترف است که تمایزاتی که بین دستگاه کلیسا و دولت وجود دارد در اسلام وجود نداشت (لوئیس، ۱۳۷۸: ۲۷)؛ بنابراین آنچه مسلم است این است که با تغییر و تحولات اروپا و غلبه نظریه‌های غربی، مفاهیمی نظیر سکولاریسم، سیاست، دین و دنیوی بودن، وارد جوامع اسلامی شد و شکاف مذهب/سیاست و سکولار/مذهبی، پدیدار (لوئیس، ۱۳۷۸: ۲۶-۲۷؛ سزازی، ۱۳۹۹: ۱۲) و در دوران استعمارگرایی به شدت گسترده شد؛ لذا غرب جریان‌اتی که زیر بار هژمونی آنان نمی‌روند و می‌کوشند اسلام را به عرصه زندگی سیاسی بازگردانند جریان‌های اسلامی نابهنجار و ارتجاعی نامید.

با وقوع انقلاب اسلامی ایران و تشکیل یک حکومت اسلامی شیعه مخالف هژمونی غرب، اصطلاح «اسلام سیاسی» رونمایی شد (خرمشاد، ۱۳۸۹: ۲۱). به‌ویژه پس از حوادث یازده سپتامبر و نیاز غرب به اشاعه و گسترش اسلام‌هراسی، اصطلاح «اسلام سیاسی» به‌عنوان یک موضوع اساسی به‌عنوان دیدگاه ضد مدرنیسم غربی یا «دیگری» گفتمان سکولاریسم مطرح شد (خرمشاد، ۱۳۸۹: ۲۲؛ لک، ۱۳۸۶) که حاکمیت و غلبه سکولاریسم بر جهان را به چالش کشیده است.

بنابراین تعریف اسلام سیاسی با این رویکرد را نمی‌توان از دل اندیشه غربی مبتنی بر سکولاریسم که آن را بر اساس منویات خود تفسیر می‌کند، بیرون کشید؛ اما می‌توان با بررسی این تعاریف، نظریه‌ها و دیدگاه‌های خارج از جهان اسلام و همچنین تعاریف و نظریه‌های داخل جهان اسلام، به پرسش این نوشتار یعنی اسلام سیاسی چیست و چرا و چگونه تحول یافته است؟ با این فرض پاسخ داد که این نوع از اسلام برخلاف نظریه‌های مطرح شده، پدیده‌ای نو نبوده و پیش از وقوع مدرنیته تا به امروز ظهور و حضور داشته و از شاخصه‌هایی نظیر توسعه‌طلبی، عدالت‌خواهی و مقاومت در برابر استبداد داخلی و استعمار خارجی برخوردار بوده است و تعریف آن این است: اسلام سیاسی مفهومی

دیرپا و گفتمانی مستقل از جریان‌های بنیادگرا در جهان اسلام بوده است و مطابق با شرایط زمانی - تاریخی نظیر دوران استعمار، حکومت سلاطین، انواع پادشاهی‌ها و... در هر دوره‌ای و متناسب با مقتضیات زمان و مکان اشکال گوناگونی یافته و شیوه‌های متفاوتی را در تعامل با قدرت در پیش گرفته است.

بنابراین نوشتار حاضر کوشیده است تعریف واحدی از اسلام سیاسی را در قالب چیستی آن پاسخ دهد و سپس با توجه به نظریه‌های برجسته از اسلام سیاسی و علل شکل‌گیری آن از منظر غرب و متفکران مسلمان، به چرایی آن بپردازد و در نهایت با شرح انواع اسلام سیاسی، چگونگی آن را نشان دهد.

الف - مرور پیشینه تحقیق

آثار متعددی در حوزه اسلام سیاسی به نگارش درآمده است که ذکر نام همه آن‌ها در این مقاله ممکن نیست لکن به عنوان نمونه می‌توان به چند مورد اشاره کرد.

«بیداری اسلامی در گستره سیاست جهانی درآمدی تحلیلی بر اسلام سیاسی» کتابی مشتمل بر پانزده مقاله علمی در موضوع اسلام سیاسی است که غلامرضا خواجه سروی گردآوری کرده و اسلام سیاسی را از لحاظ نظری و مفهومی معرفی و سپس آن را در دو منطقه جنوب آسیا و شبه‌قاره آفریقا و در نهایت در کشورهای مختلف اسلامی مورد مطالعه قرار می‌دهد.

رضوان السید در کتاب «اسلام سیاسی معاصر» نیز به سیر تحول گفتمان اسلامی از اصلاح‌گرایی تا بنیادگرایی پرداخته است.

مقاله‌های «اسلام سیاسی، زمینه‌ها و پیش‌گامان» منصور انصاری، «بررسی گفتمان اسلام سیاسی و تبارشناسی اسلام‌گرایی» جواد بوستان‌افروز و «اسلام سیاسی و اسلام‌گرایی معاصر» به قلم غلامرضا بهروز لک نیز از پژوهش‌های صورت‌گرفته در حوزه اسلام سیاسی هستند که همه آن‌ها اطلاعات ارزنده‌ای در خصوص اسلام سیاسی در اختیار مخاطبان قرار می‌دهند. از میان آثار متفکران غربی نیز می‌توان به کتاب «اسلام سیاسی» اثر ژوسلین سزاری، اشاره کرد که به ریشه‌های اسلام سیاسی تا شروع شکل‌گیری ملت - دولت‌های مدرن (در جوامع مسلمان) و نقش حاکمان ملی‌گرای سکولار در پیدایش این نوع از اسلام می‌پردازد.

یکی از آثار مهم در این حوزه کتاب «شکست اسلام سیاسی» یا «تجربه اسلام سیاسی» اثر اولیویه

روا، اسلام‌شناس فرانسوی است. وی معتقد است اسلام سیاسی نه تنها محصول مدرنیسم است، بلکه به جز اضمحلال در مدرنیسم غربی راهی ندارد.

مقاله «آینده اسلام سیاسی» نوشته گراهام فولر نیز از دیگر آثار مهم در این زمینه است. فولر در این مقاله کوشیده است ضمن بررسی افراط‌گرایان اسلامی، از حکومت ترکیه چهره‌ای نمونه و ایده‌آل برای غرب نشان دهد.

این آثار بیش از پرداختن به معرفی اسلام سیاسی، به دنبال تحلیل جنبش‌های اسلامی معاصر در قالب اسلام سیاسی هستند؛ از این رو غالباً به چگونگی اسلام سیاسی در جوامع اسلامی پاسخ می‌دهند. نوشتار حاضر تلاشی است برای بازتعریف و فهم هم‌زمان چیستی، چرایی و چگونگی اسلام سیاسی از پیش از مدرنیته تا امروز.

ب- روش تحقیق

ردیابی فرایند، مطالعه موردی است مبتنی بر این پیش‌فرض که مطالعه تبیینی یک پدیده منفرد و خاص، مستلزم فهم وقوع یا ردیابی توالی علّی حوادثی است که متعاقب هم آمده‌اند. برای تبیین یک واقعه خاص باید آن را در یک پیوستار علّی قرار داد و مراحل وقوع آن پدیده را روشن ساخت. ردیابی فرایند به‌عنوان یک روش، با تمرکز بر توسعه نظریه، برای توضیح وقایع گذشته مطرح شده و انجام آن بر یک درک دارای سازوکار از علّیت در واقعیت‌های اجتماعی استوار است (طالبان، ۱۳۸۷: ۹۵). به عبارت بهتر این روش بررسی سازوکارهای معینی است که از طریق آن‌ها یک متغیر مستقل به یک متغیر وابسته پیوند می‌خورد؛ یعنی چه چیزی موجب شده تا الف به ب بی انجامد و چرا و چگونه مداخله به نتیجه‌ای خاص انجامیده است. به‌عنوان مثال نظریه جنگ تمدن‌های هانتینگتون، متأثر از نظرات ضداسلامی برنارد لوئیس است که معتقد است مسلمانان قرن‌ها از غرب متنفر بوده‌اند و نشان می‌دهد سابقه اسلام سیاسی به دوره معاصر بازمی‌گردد؛ از این رو دوره طولانی می‌بایست مورد مطالعه قرار گیرد تا نشان داده شود اسلام سیاسی شاهد شکل‌گیری دوره‌ای بعد از دوره‌ای دیگر و تغییراتی در هر دوره بوده است که هر کدام متناسب با شرایط و مقتضیات زمانی و مکانی به وقوع پیوسته و عوامل متعددی نظیر مدرنیته و استعمار در این تغییرات تأثیر گذاشته‌اند؛ بنابراین ردیابی فرایند با تمرکز بر نظریه‌های موجود و بررسی متغیرهای مختلف مطرح شده در آن‌ها برای فهم سرآغاز اسلام سیاسی و بررسی فراز و فرود آن در تاریخ استفاده شده است.

پ- تحلیل داده

۱- چیستی اسلام سیاسی (تعاریف)

تنوع آثار حوزه اسلامی و غیراسلامی در خصوص اسلام سیاسی، بیانگر آن است که تقسیم‌بندی متعددی از تعاریف موجود در خصوص اسلام سیاسی تا به امروز قابل احصا است که هر کدام را می‌توان در قالب پژوهشی مجزا مورد مطالعه قرار داد لکن در این مقال تنها اشاره‌ای به آن‌ها خواهد شد.

۱-۱- تعاریف برون دینی: اندیشمندان غربی و اسلام سیاسی

تعاریف غربی از اسلام را می‌توان عمدتاً در قالب چهار رویکرد بررسی کرد.

۱-۱-۱- اسلام سیاسی به مثابه تهدید: اسلام‌هراسی

این دسته از تعاریف که بر مبنای اسلام‌هراسی است، خود به چند دسته قابل تقسیم است که در قالب جدول زیر مطرح می‌شود:

جدول شماره ۱- اسلام سیاسی از منظر اسلام‌هراسی

اروپامحوری	سکولاریسم	لائسیسم	توجه به جهاد اسلامی	اختلاف تمدنی
<ul style="list-style-type: none"> - تجاوزطلب - ارتجاعی - معادل بنیادگرایی - دشمن مدرنیته - نیروی اجتماعی منفی - مخالف علم - مخالف عقلائیت و سکولاریسم 	<ul style="list-style-type: none"> - پدیده‌ای ثانوی - مغایر با و متفاوت از فضای عمومی سکولار - گروه‌هایی که طرف‌دار بازگشت به ارزش‌های اصیل اسلامی و اجرای قوانین اسلامی در کشورهای مسلمان هستند. 	<ul style="list-style-type: none"> - «دین» متعلق به حوزه خصوصی غیرطبیعی غیردموکراتیک و دین‌سالارانه 	<ul style="list-style-type: none"> اسلام منفی از حیث سیاسی - نظامی متمرکز بر مفاهیم: جهاد - امر به معروف و نهی از منکر - دارالحرب 	<ul style="list-style-type: none"> تمدن اسلامی: - بلوکی یکپارچه، ایستا و بدون تعطاف در برابر تغییرات - یک «دیگر»ی مجز عاری از ارزش‌های مشترک با فرهنگ‌های دیگر - از فرهنگ‌های دیگر تأثیر نمی‌پذیرد و در آنها تأثیر نمی‌گذارد؛ - تمدنی فرودست و غیرعقلانی - خشن و ستیزه‌جو - تهدیدکننده و حامی تروریسم - رودررو تمدن‌های دیگر - ایدئولوژی سیاسی که از آن برای اهداف سیاسی و نظامی استفاده می‌شود.

(منبع: محقق ساخته)

۱-۱-۲- اسلام سیاسی به‌مثابه تحریف: سرزمین‌های اسلامی فرصت استعماری برای غرب

تعاریف اسلام سیاسی در فضای «مطالعات شرق‌شناسی»، متفاوت از تعاریف ناشی از احساس تهدید و خطر است. این تعاریف در شرایطی ارائه شده‌اند که نگاه غرب به جهان اسلام به عنوان یک منبع مناسب برای برآورده کردن نیازهایش و همراه با تحریف آگاهانه بوده است (ره‌دار، ۱۳۹۱: ۵۷). دکتر ساشادینا معتقد است مستشرقان در مطالعات و تحقیقاتشان اهداف سیاسی داشتند که از طرف دولت تعیین می‌شد... (عسگری و نوروزی، ۱۳۹۳: ۲۶ و ۳۵). مستشرقینی مانند گلدزیهر، فلوربر، گیب، مونتگمری وات و... به‌رغم آشنایی نسبتاً کامل با تاریخ اسلام، آگاهانه به تحریف آن اقدام کرده‌اند (ره‌دار، ۱۳۹۱: ۵۸).

۱-۱-۳- اسلام سیاسی به‌مثابه تحقیق: اسلام سیاسی سوژه محققان

برخی متفکران مانند رنه گنون و هانری کربن، شیفته اسلام شدند و بعضی هم مانند آنه ماری شیمل، ایزوتسو و جرج جرداق با دیده انصاف به آن نگرستند. برخی نیز کوشیدند بی‌طرفانه و علمی و به‌عنوان یک سوژه با اسلام سیاسی مواجه شوند (شکمن هرد، ۱۳۸۹: ۱۵۲). جرج ویگل اسلام سیاسی را شکل‌گیری نوعی حرکت فراگیر احیاگرانه دینی معرفی می‌کند که در تلاش برای سکولاریسم زدایی از جهان است (کبریایی زاده، ۱۳۹۰: ۳۶).

۱-۱-۴- اسلام سیاسی به‌مثابه گفتمان

طیف جدیدی از متفکران، اسلام سیاسی را به‌عنوان یک گفتمان و در رقابت با سایر گفتمان‌ها مطرح می‌کنند؛ به این معنا که کانون عمل سیاسی آن، هویت اسلامی و اسلام دال برتر آن است. بابی سعید اسلام سیاسی را گفتمانی می‌داند که گرد مفهوم مرکزی حکومت اسلامی نظم‌یافته و آن را در قالب جریان‌های سیاسی اسلامی که به دنبال ایجاد حکومتی بر مبنای اصول اسلامی هستند، توصیف می‌کند (سعید، ۱۳۷۹: ۲۰). شکمن هرد نیز معتقد است اسلام سیاسی به‌عنوان یک سنت گفتمانی سنتی برای استدلال است. گفتمانی که در آن روابط بین متافیزیک، سیاست و اشکال معاصر نظم سیاسی مورد بحث و مناقشه قرار می‌گیرند؛ لذا اسلام سیاسی یکی زبان‌های سیاست است (شکمن هرد، ۱۳۸۹: ۱۶۴).

تعاریف متفکران غربی از اسلام سیاسی، متنوع و بعضاً در تضاد با یکدیگر هستند که این

تفاوت‌ها بیانگر پیچیدگی و چالش‌های موجود در برخورد غرب با اسلام است.

۱-۲- تعاریف درون دینی: متفکران مسلمان و اسلام سیاسی

از میان متفکران مسلمان برخی نظیر نصر حامد ابوزید، علی عبدالرزاق و عبدالعلی بازرگان، مخالف اسلام سیاسی و خواستار تفکیک دین از سیاست هستند؛ اما اغلب متفکران مسلمان رویکرد مثبتی بر پیوند دین و سیاست دارند.

۱-۲-۱- اسلام سیاسی به مثابه «دیگری» مدرنیته

با گسترش قدرت استعماری غرب در جهان اسلام و تأکید آن بر جدایی دین از سیاست، موضع‌گیری‌هایی مختلفی در رابطه با آن در درون امت اسلامی هویدا گردید. عبدالاله بلقزیز در کتاب «عرب و مدرنیته» با استفاده از مبانی تئوریک صورت‌بندی رابطه «من» و «دیگری»، بیان می‌کند که مشکل این صورت‌بندی در این است که «من» و «دیگری» غالباً در تمامیت خودشان لحاظ نمی‌شوند و در عمل بعضی بر خوبی‌های «من» و بدی‌های «دیگری» تأکید و برخی دیگر مزیت‌های «دیگری» و نواقص «من» را برجسته می‌کنند؛ بر این اساس نخبگان فکری و سیاسی کشورهای اسلامی را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد:

جدول شماره ۲- نسبت نخبگان مسلمان با مدرنیته

برجسته‌سازی نواقص من، برجسته‌سازی مزیت‌های دیگری (موافق کامل مدرنیته)	اصلاح نواقص من، استفاده از مزیت‌های دیگری (گزینش مدرنیته در علوم)	رفع نواقص من با گزینش مزیت دیگری (موافق ملی‌گرایی مدرنیته، مخالف استعمار غرب)	برجسته‌سازی من، گزینش مزیت دیگری (ضد ملی‌گرایی، گزینش علمی مدرنیته)
- حرکت از سنت به سمت نوگرایی و مدرنیسم - رفاعه طهطاوی، شبلی شمیم، طه حسین و ملکم خان	- اصلاح فکر دینی و پالایش آن از خرافه و اندیشه قشری - بازگشت به اصول اولیه و دوران نخستین اسلامی - سید جمال‌الدین اسدآبادی، محمد عبده و علی شریعتی	- نقد امت خواهی و حکومت دینی - وطن خواهی و توسعه سرزمین و فرهنگ ملی - عبدالرحمن کواکبی و عبدالحمید بن بادیس	- ضدیت با اندیشه غرب - مخالف ملت و ملی‌گرایی - اسلام دین جهان‌شمول و الهی دارای جامعه مطلوب و آرمانی - تشکیل امت - کلیم صدیقی و مرتضی مطهری

(منبع: محقق ساخته)

۱-۲-۲- اسلام سیاسی به مثابه راه‌حل برای توسعه و پیشرفت: حکومت اسلامی

برخی متفکران مسلمان، تعریفشان از اسلام سیاسی امری فراتر از «دیگری» دانستن مدرنیته است. ایشان علاوه بر رد جدایی دین و سیاست، بازگشت به اسلام و تشکیل حکومت اسلامی را تنها راه‌حل بحران‌های جامعه معاصر و به دست آوردن قدرت سیاسی را مقدمه‌ای برای بازسازی جامعه بر اساس اصول اسلامی و برای عدالت می‌داند؛ لذا دال مرکزی اسلام سیاسی، مفهوم حکومت اسلامی و کسب قدرت قرار می‌گیرد نه ضدیت با مدرنیته.

اقبال لاهوری، سید ابوالاعلی مودودی، حسن البنا و سید قطب از جمله متفکرانی هستند که به تشکیل حکومت اسلامی باور داشتند. به اعتقاد حسن البنا «دولت قدرتی است که احکام را اجرا می‌کند» (مرادی، ۱۳۸۱: ۸۴). آیت‌الله خمینی، نیز اسلام را در قلمرو حکومت الهی، دینی می‌داند که با تمام شئون انسان از آن مرتبه پایین تا هر درجه‌ای که بالا برود سروکار دارد (امام خمینی، ۱۳۹۱، ج ۳، ب: ۲۲۱) و معتقد است اینکه دیانت باید از سیاست جدا باشد و علمای اسلام در امور اجتماعی و سیاسی دخالت نکنند، ساخته‌وپرداخته استعمارگران است (امام خمینی، ۱۳۷۹، الف: ۲۳).

بنابراین، اسلام سیاسی در اندیشه متفکران مسلمانی که به حکومت اسلامی می‌اندیشند، گفتمانی است که در چارچوب بنیادین اسلامی موجب فعال‌سازی و بازسازی جامعه اسلامی منطبق با مبانی اسلام می‌شود؛ آیت‌الله خامنه‌ای معتقد است:

اسلام سیاسی یعنی همین اسلامی که توانسته با تشکیل حکومت، دستگاه‌های گوناگون، نظام‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، نظامی و غیره به وجود بیاورد و یک هویت دینی و اسلامی را برای یک ملت ایجاد بکند؛... بنابراین تعریف قرآن از دین یک چنین چیزی است؛ این را نمی‌شود فروکاست به کارهای کوچک، به یک اعمال عبادی صرف و محض (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۱۲/۲۱).

بر اساس تعاریف اسلام سیاسی: اولاً اسلام سیاسی پدیده مشخصی در جهان اسلام است که از تأثیرات و ویژگی‌های خاصی برخوردار بوده و به‌عنوان نظریه‌ای جامع (حسینی‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۷) قادر است عامل وحدت‌بخش و موجب قربت بین همه مسلمانان باشد؛ ثانیاً بر اساس تحلیل گفتمانی، گفتمان اسلام سیاسی، مبتنی بر قرار دادن هویت اسلامی در کانون عمل سیاسی است، یعنی اسلام دال برتر و یا دال مرکزی آن است (بابی سعید، ۱۳۷۹: ۲۰) ثالثاً از آنجایی که دین صرفاً اعتقاد تنها نیست؛

بلکه ابعادی فراگیر دارد و تمامی عرصه حیات آدمی را در برمی‌گیرد، در نگرش مشترک تمامی گرایش‌های درون‌گفتمانی اسلام سیاسی، اسلام دینی، سیاسی - اجتماعی است (فوزی، ۱۳۸۸، ۶۲) و همه زمینه‌های دنیایی از عدالت تا امنیت از علم تا توسعه را در بر می‌گیرد (هزاوه‌ای، ۱۳۹۱: ۱۲۰-۱۲۱) از این رو به دنبال کسب قدرت بوده تا اندیشه خویش را عملیاتی سازد؛ لذا می‌توان تمامی جریان‌های اسلامی که در درون چنین گفتمانی قرار می‌گیرند را اسلام سیاسی در نظر گرفت.

رابعاً، با توجه به پیچیدگی موضوع اسلام سیاسی که تحت تأثیر عوامل تاریخی، اجتماعی و فرهنگی در جوامع مختلف مسلمان قرار دارد، می‌توان آن را بر اساس همین هدف نهایی، یعنی بازسازی جامعه بر اساس اصول اسلامی تعریف کرد؛ بنابراین در بیان چیستی اسلام سیاسی، تعریف نوشتار حاضر از اسلام سیاسی این‌گونه است:

«اسلام سیاسی به آن دسته از جریان‌های اسلامی گفته می‌شود که اسلام را دینی، سیاسی - اجتماعی معرفی و بر تفکیک‌ناپذیری دین و سیاست تأکید کرده، مدعی هستند اسلام از نظریه‌ای جامع درباره دولت و سیاست برخوردار است و به دلیل تکیه بر وحی از دیگر نظریه‌های سیاسی متکی بر خرد انسانی، برتر است. اسلام عدالت‌خواه توسعه‌گرا، دنیاگرا، اقتدارگرا، تمدن‌ساز، واقع‌گرا، اهل زندگی، انقلاب و اصلاح، علم و عقل و پیشرفت و مبارزه با سلطه، نظام ساز و عمل‌گرا بوده و از این رو شریعت خدا باید در جوامع اسلامی جاری شود پس در این راه، به دست آوردن قدرت سیاسی مقدمه‌ای ضروری است.»

۲- چرایی اسلام سیاسی (نظریه‌ها)

ظهور اسلام سیاسی را اغلب با بحران‌های تاریخی پیش روی جهان اسلام، از جمله استعمار و چالش‌هایی اجتماعی - اقتصادی که گفتمان سیاسی آن را شکل داده است، مرتبط و آن را واکنش به مسائل متعددی می‌دانند؛ از این رو وحدت نظری بر روی عوامل ظهور اسلام سیاسی وجود ندارد.

۲-۱- علل یا عوامل ظهور اسلام سیاسی از منظر برون دینی: اندیشمندان غربی

۲-۱-۱- اسلام سیاسی: اسلام مبتنی بر نفرت از غرب

برنارد لوئیس معتقد است مسلمان‌ها به‌تازگی از غرب متنفر نشده‌اند. بلکه آن‌ها قرن‌ها است که از غرب متنفر بوده‌اند. آن‌ها با تنفر و حسرت؛ پیشرفت‌های غرب را از سده ۱۶ (میلادی) به این سو و

هم‌زمان پسرقت خود را قدم‌به‌قدم به چشم دیده‌اند؛ لذا اسلام سیاسی یک پدیده ریشه‌دار و فرازمانی است و عمر نزاع بین این دو نظام رقیب به حدود چهارده قرن رسیده است؛ لذا جنگی دائمی میان دولت اسلامی و کفار وجود دارد که این جنگ تنها با پیروزی دین مبین اسلام و پیوستن تمامی کشورها به دارالاسلام پایان می‌یابد (لوئیس، ۱۳۸۷: ۱۴۲؛ عزیزمحمدی، رحیمی، ۱۳۹۸: ۱۶۱).

۲-۱-۲- جنگ‌های صلیبی آغاز خصومت اسلام و غرب

برخی متفکران معتقدند که جنگ‌های صلیبی آغاز نزاع میان اسلام و غرب است. در این زمان غرب مسیحی اسلام را دشمن اصلی و رقیب خود پنداشته و در برابر آن همواره در بیم و تنفر به سر می‌برد. به باور این متفکران جنگ‌های صلیبی منشأ و موجد تمامی تلقی خصمانه‌ای است که امروزه در دو جهان مسیحی و مسلمان نسبت به یکدیگر احساس می‌شود (طاهری، ۱۳۸۸: ۱۲۴). هانتینگتون، اسلام سیاسی را بخشی از یک چالش فرهنگی گسترده‌تر بین تمدن‌های اسلامی و غربی می‌بیند که تضادهای فرهنگی و دینی می‌توانند منجر به تنش و برخورد بین این دو تمدن شوند. (هانتینگتون، ۱۳۸۱: ۲۰۸). در نگاه هانتینگتون و طرفداران او، امروز تمدن غرب و اسلام در مقابل هم صف‌آرایی کرده و هر آن ممکن است درگیری‌هایی به‌مثابه جنگ‌های صلیبی اما با روش جدید آغاز شود (رضایی، ۱۳۹۱: ۱۴۲).

۲-۱-۳- اسلام سیاسی برای مقابله با استعمار غرب

جریان احیا و بازسازی تفکرات دینی موسوم به اصلاح‌طلبان دینی را، بنیان‌گذاران اسلام سیاسی می‌دانند که کشورهای استعماری و قدرت‌های بزرگ در مقابل این نوع از اسلام، مبارزه را در دستور کار قرار دادند. گراهام فولر، اسلام سیاسی را متأخر و ناشی از تلاقی تمدن غرب با تمدن اسلام می‌داند که این تلاقی ماحصل پدیده استعمار در سرزمین‌های اسلامی است. وی معتقد است اسلام سیاسی پاسخ جهان اسلام به حضور استعمارگران غربی است. هنگامی که آن‌ها افکار و نهادهای اسلامی را تضعیف و تحدید کردند، اسلام وارد دوره جدیدی از خلاقیت، آزادی و استقلال شد (فولر، ۱۳۸۲: ۳۰۹).

۲-۱-۴- اسلام سیاسی حاصل بحران‌های ایدئولوژیکی و اقتصادی-سیاسی

دیپا کومار معتقد است احزاب و جریان‌هایی که شکل‌گیری اسلام سیاسی را فرایند طبیعی جوامع

مسلمان می‌دانند و یا منطبق اصلی آن‌ها در این باره وجود «ما» و «دیگری» است، عقیده اشتباهی را رایج نموده‌اند. وی با انتقاد از نظریه‌های برنارد لوئیس و ساموئل هانتینگتون، اسلام سیاسی را حاصل تلاقی تحولات سیاسی و اقتصادی می‌داند که منجر به ایجاد فضای مساعدی برای فعالیت اسلام‌گرایان شد و دانشجویان را به سمت جذب ایدئولوژی‌های اسلام‌گرایانه سوق داد؛ لذا کومار، ظهور اسلام سیاسی را بیشتر یک پدیده مدرن شهری می‌داند که در واکنش به بحران‌های سرمایه‌داری به وجود آمده است (کومار، ۱۳۷۹).

جدول شماره ۳- تحولات سیاسی و اقتصادی مسبب رشد اسلام سیاسی

امپریالیسم	خلأ سیاسی - ایدئولوژیکی	رشد بحران‌های اقتصادی	مسئله فلسطین
<ul style="list-style-type: none"> - مداخله امپریالیستی و تداوم سلطه قدرت‌های امپریالیستی. - دخالت آمریکا در حمایت و ترویج گروه‌های اسلامی - استقرار حاکمان مطیع پس از دوران استعمار - تأسیس اسرائیل - درگیری نظامی مستقیم 	<ul style="list-style-type: none"> - وجود یک خلأ سیاسی ایجاد شده توسط تناقضات داخلی و شکست ناسیونالیسم سکولار و چپ استالینیستی 	<ul style="list-style-type: none"> - عدم درک و موفقیت ملی‌گرایی سکولار در تحقق وعده‌های اقتصادی و سیاسی رادیکالی - عملکرد بد اقتصادی افزایش بیکاری و رشد نابرابری‌های طبقاتی - ارائه و اجرای اصلاحات نئولیبرال 	<ul style="list-style-type: none"> - شکست کشورهای عربی در جنگ شش‌روزه سال ۱۹۶۷، از اسرائیل و ضربه به مشروعیت آنها - شکست ناصریسم و بعثیسم در ایجاد اتحاد عربی و ارائه راه‌حل برای مناقشه اسرائیل و فلسطین

(منبع: محقق ساخته)

۲-۱-۵- اسلام سیاسی: دفاع فرهنگی و احیای هویت از دست رفته

با آغاز برتری نظامی غرب در قرن هفدهم، مسلمانان نسبت به غرب نفرتی پیدا کردند که با پایان دوران استعمار، مشخص شد این نفرت بیشتر از آنکه ناشی از تجاوز نظامی باشد ناشی از تهاجم فرهنگی، صنعتی و اقتصادی و آرزوی بازگشت به دوران طلایی اسلام است. در این خصوص نظریه دفاع فرهنگی و احیای هویت از دست‌رفته کاروالیو در مقاله «نظریه احیای اسلامی» قابل توجه است. وی در نظریه «دفاع فرهنگی»، با تأکید بر تقویت ارزش‌های سنتی فرهنگی مردم، این فرض را مطرح

می‌کند که مردم اصولاً ارزش‌های سنتی فرهنگی خود دارند و هنگامی که احساس کنند ارزش‌ها و فرهنگ آن‌ها و به‌خصوص سیستم ارزش‌های اخلاقی آن‌ها مورد تهاجم قرار گرفته است واکنش نشان می‌دهند؛ بنابراین گرچه امروزه جامعه مسلمانان معتقدند در محاصره جنگ علیه ترور و اشغال اسرائیل قرار گرفته‌اند لکن فراموش نمی‌کنند که از دهه ۱۹۲۰ به بعد و پس از افول امپراتوری اسلامی عثمانی، اسلام توسط برنامه‌های مدرنیزاسیون دولت‌ها که توسط نخبگان سکولار هدایت می‌شوند، مورد حمله قرار گرفته‌اند لذا مردم در پاسخ به تهدیدهای گوناگون علیه ارزش‌ها و باورهای سنتی، روی به تقویت دین خود آورده و این‌چنین اسلام سیاسی گسترش یافته است (Carvalho, 2009:12).

کاروالیو همچنین با نظریه «احیای هویت ازدست‌رفته»، شکست برنامه‌های مدرنیزاسیون سکولار برای پاسخگویی به انتظارات مردم، ناکامی اصلاحات آتاتورک در ترکیه، انقلاب سفید شاه در ایران، سوسیالیسم عربی حزب بعث سوریه و آزادسازی اقتصادی سادات در مصر را موجب غیرجذاب شدن هر دو ایدئولوژی لیبرالیسم و سوسیالیسم برای مسلمانان دانسته که موجب تمایل جوامع اسلامی به بازگشت به هویت اسلامی خویش شده است (Carvalho, 2009:13).

۲-۱-۶- اسلام سیاسی به دلیل مبارزه با فقر و نبود خدمات اجتماعی

کاستی ایدئولوژی حاکم (لیبرالیسم و سوسیالیسم) در مدیریت اقتصادی جامعه و در نتیجه، تحمیل آسیب‌های حاصل از این کوتاهی بر جوامع مسلمان می‌تواند یکی از دلایل بروز و یا گسترش اسلام سیاسی باشد. ژیل کپل توضیح می‌دهد که از یک طرف جوانان شهرنشین تهیدست و کودکان خیابانی و نیز بی‌سرنه‌ها هستند که شاهد بی‌عدالتی هستند و از طرف دیگر طبقه متوسط مذهبی هستند از قدرت کنار گذاشته شدند و قصد دارند برای سرنگونی حکومت از بسیج مردمی استفاده کنند. به باور کپل امام خمینی در سال ۱۹۷۹ موفق شد این دو مؤلفه را گرد هم آورد تا انقلاب در ایران پیروز شود (سلس و کپل، ۱۳۷۹: ۱۵۱-۱۵۲).

۲-۱-۷- اسلام سیاسی پدیده‌ای کهن

برخی صاحب‌نظران معتقدند جنبش‌های فکری- سیاسی اسلامی در زمان‌هایی که جامعه اسلامی در یک محیط بحرانی گسترده گرفتار شده ظهور کرده‌اند. به‌عنوان مثال هریر دکمجیان در «نظریه ادواری» با استفاده از دو مفهوم سقوط و رستاخیز بیان می‌کند که جنبش‌های رستاخیزی در تاریخ اسلام در واقع واکنش‌ها و پاسخ‌های مسلمانان به دوران سقوط و انحطاط بوده‌اند؛ لذا جنبش‌های

اسلامی پدیده‌های جدیدی محسوب نمی‌شوند، بلکه جلوه‌های معاصر جریانی تاریخی هستند (آصف کاظمی، ۱۳۹۹: بی‌جا).

۲-۲- عِلل یا عوامل ظهور اسلام سیاسی از منظر درون دینی: متفکران مسلمان

۲-۲-۱- اسلام سیاسی راه‌حلی برای علاج و عقب‌ماندگی مسلمانان

درحالی‌که پیش از تمدن غرب، تمدن اسلامی شکوفاترین و بزرگ‌ترین تمدن جهان بود؛ این سؤال پیش آمد که چرا مسلمانان از غرب عقب ماندند؟ در پاسخ به این پرسش جریانی به دنبال علت شکوفایی تمدن اسلامی پیش از تمدن غربی گشته و اسلام را به‌عنوان عامل تمدن‌ساز معرفی کرده و دلیل عقب‌ماندگی را فاصله‌گرفتن از اسلام حقیقی می‌داند. ایشان بازگشت به اسلام و احیای اسلام اصیل را موجب بازسازی تمدن اسلامی اعلام می‌کنند (عبداللهی، ۱۳۹۹: ۶۴). سید جمال‌الدین اسدآبادی، محمد عبده، اقبال لاهوری، میرزای نائینی، علی شریعتی، جلال آل‌احمد، مرتضی مطهری و امام خمینی در زمره متفکرانی هستند که به احیای اسلام اعتقاد داشتند.

این نوع از اسلام سیاسی شاهد سه گونه تحول است. نخست باوجود اعتقاد به نقاط منفی تمدن غرب، همه آن را رد نمی‌کند و معتقد است مسلمانان باید از بهترین عناصر موجود در آن که با دین و میراث و تمدنشان تضاد ندارد استفاده کنند. سپس با انتقاد از غرب، الگوی تمدنی اسلامی ویژه‌ای در زمینه‌های مختلف اجتماعی سیاسی طرح می‌کند که بر اساس آن، اسلام قادر به طرح الگوی یگانه‌ای در باب اجتماع و سیاست به جهان است که از مادیت و شرور تمدن معاصر فراتر است؛ اما در تحول سوم که تاکنون ادامه یافته، اسلام شدیداً سیاسی شده و این سیاسی‌شدن توانسته است این دین را به ایدئولوژی برای رسیدن به قدرت تبدیل کند (السید، ۱۳۸۳: ۲۵-۲۶). از این روست که اغلب نظریه‌های متفکران مسلمان در عرصه اسلام سیاسی بر پایه نظریه بازگشت به «خویشتن» یا «اسلام» قرار گرفته است.

۲-۲-۲- اسلام سیاسی مترصد حکومت اسلامی

به عقیده نظریه‌پردازان ولایت‌فقیه و به‌ویژه امام خمینی، احکام اسلامی برای اداره جامعه صادر شده است؛ بنابراین هر نوعی از حکومت به شرط اجرای قوانین اسلامی که از یک تدبیر عادلانه مبتنی بر تقوا و هدایت برخوردار باشد و مصالح افراد و جامعه اسلامی را برآورد می‌تواند مشروعیت داشته

باشد (جمشیدی، ۱۳۷۹: ۹۷-۹۸).

ابوالاعلی مودودی نیز ضرورت و لزوم حکومت را از طریق اجرای احکام اسلامی اثبات کرد (مودودی، ۱۴۰۵ ق: ۳۸). اساساً تشکیل حکومت و اجرای احکام اسلامی در اندیشه مودودی از شئون رهبران دینی بوده و یکی از مشکلات مسلمانان امروز در این است که از تعالیم عالیه اسلام فاصله گرفته و برای شئون رهبری تفکیک قائل اند (بوذری‌نژاد، آذرشب و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۵۹۱ و ۱۵۹۴).

اساس اندیشه امام خمینی (ره) نیز جامعیت اسلام و توانایی آن در حکومت است: «حقوق اسلام یک حقوق مترقی و متکامل و جامع است... هیچ موضوع حیاتی نیست که اسلام تکلیفی برای آن مقرر نداشته و حکمی درباره آن نداده باشد...» (امام خمینی، ۱۳۹۴، ج: ۱۲). از نظر ایشان اسلام دینی عبادی-سیاسی است که در امور سیاسی‌اش عبادت و در امور عبادی‌اش سیاست، منظم است. از این رو ضرورت حکومت و پیوند سیاست و دیانت در اسلام از پایه عقلانی برخوردار است (امام خمینی خطاب به حامد الگار، ۱۳۵۸/۱۰/۰۷).

امام خمینی (ره) و مودودی هر دو بر وجه سیاسی اسلام و ناکارآمدی حکومت در جوامع اسلامی اذعان و بر نقش عوامل درونی در بسیاری از موارد بسیار بیشتر از عوامل بیرون‌زا تأکید داشتند. از این رو «نفی استبداد»، مفهومی محوری در منظومه فکری این دو اندیشمند اسلام سیاسی و نقد ترویج آموزه‌های غیراسلامی و تأکید بر «بازسازی زیست‌جهان مسلمانان بر اساس احکام و معارف اسلامی» در اندیشه هر دو بسیار برجسته بوده است (اکوانی، منصورخانی، ۱۳۹۵: ۵). مرتضی مطهری از دیگر متفکران برجسته عصر حاضر، اسلام را آیینی جامع می‌دانست که تمامی شئون زندگی بشر اعم از ظاهری و باطنی را شامل می‌شود (مطهری، ۱۳۷۴، ج: ۳۱).

۲-۲-۳- اسلام سیاسی در جستجوی عدالت اسلامی

اصولاً مبنای سیاست در اسلام و هدف برپایی حکومت اسلامی، «عدالت» است و این عدالت در سایه قانون و رهبری دینی است که محقق خواهد شد (تیجانی، ۱۳۹۲: ۱۵۳). از این رو امام خمینی فرمود: «ما که می‌گوییم حکومت اسلامی، می‌گوییم حکومت عدالت» (امام خمینی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۳۰) و باید در پی تحقق عدالت در جامعه بشری بود:

...مسلمین جهان اگر کوشش کنند تا اینکه این بُعد از قرآن را که بعد اجرای عدالت

اسلامی است، در جهان پخش کنند، آن وقت یک دنیای می‌شود که صورت ظاهر آن قرآن می‌شود (امام خمینی، ۱۳۹۱، ج ۱۷: ۴۳۴).

آیت‌الله خامنه‌ای، معتقد است سخن گفتن فلسفی درباره «عدالت» کافی نیست بلکه همت اصلی باید معطوف به پی‌ریزی مناسبات اجتماعی در عرصه‌های مختلف حیات جمعی بر مبنای «عدالت» باشد:

در نظام اسلامی، عدالت مبنای همه تصمیم‌گیری‌های اجرایی است (پیام به مناسبت دومین سالگرد ارتحال امام خمینی (ره) (۱۳۷۰/۰۳/۱۳)... هدف ما استقرار عدل در جامعه است. ما این را می‌خواهیم. همه کارها برای اقامه عدل ارزش پیدا می‌کند... (سخنرانی به مناسبت روز ولادت امیرالمؤمنین (ع) (۱۳۷۱/۱۰/۱۷)... هزار سال است که امت اسلامی برای قسط و عدل دعا می‌کند... قسط و عدل، واجب‌ترین کارها است. ما رفاه را هم برای قسط و عدل می‌خواهیم (خامنه‌ای، ۱۳۷۶/۰۴/۲۵) پیشرفت کشور، عدالت اجتماعی در کشور، اقتدار کشور، تشکیل جامعه اسلامی در کشور و در نهایت رسیدن به تمدن نوین اسلامی و تمدن بزرگ اسلامی؛ هدف‌های انقلاب این‌ها است» (خامنه‌ای، ۱۴۰۰/۱۱/۲۸)؛

بر این اساس می‌توان «تلاش برای استقرار یک حکومت اسلامی در جهت پیاده‌سازی شریعت باهدف برقراری عدالت در جامعه و شکوفایی تمدن اسلامی در جهان» را در بیان چرایی اسلام سیاسی، عنوان و شاخصه‌های اسلام سیاسی را استخراج نمود که در انتهای مقاله و در جمع‌بندی از سیر تحول اسلام سیاسی، به آن‌ها اشاره خواهد شد.

۳- چگونگی اسلام سیاسی (انواع اسلام سیاسی)

با توجه به تعاریف مختلف اسلام سیاسی، تقسیم‌بندی‌های مختلفی هم از آن به‌حسب زمان، شرایط شکل‌گیری، نوع عقیده یا نوع فعالیت‌های صورت پذیرفته، انجام گرفته است.

۳-۱- اسلام سیاسی قبل و بعد از عصر مدرن

گرایش به حکومت اسلامی حقیقی همواره در طی تاریخ حتی در پس‌حالتی از تسلیم و سربراهی یا بی‌حسی و بی‌اعتنایی سیاسی نهفته بوده که در طی زمان و با تغییر شرایط هر دوره‌ای

خود را به نحوی نشان داده است که می‌توان آن را در قالب اسلام سیاسی قبل از عصر مدرن و اسلام سیاسی بعد از عصر مدرن مطالعه نمود.

۳-۱-۱- اسلام سیاسی قبل از عصر مدرن

اسلام سیاسی در این دوران به دو بخش اسلام سیاسی سنی و اسلام سیاسی شیعه قابل تقسیم است:

۳-۱-۱-۱- اسلام سیاسی جهان تسنن قبل از عصر مدرن

خلافت، اجماع و بیعت، کلیدواژگان اندیشه سیاسی اهل سنت در این دوران را تشکیل می‌دهد. این دوران به سه دوره قبل از خلافت عثمانی، دوران خلافت عثمانی و پس از خلافت عثمانی قابل تقسیم است. پس از خلافت عثمانی، دوره تضعیف و افول خلافت جهان تسنن آغاز می‌شود که از یک طرف با خلأ گفتمانی در مورد نوعیت ساختار سیاسی مواجه و از طرف دیگر، با هیمنه تفکرات غربی و اروپایی روبرو شدند.

۳-۱-۱-۲- اسلام سیاسی جهان تشیع قبل از عصر مدرن

این عصر به دو دوره قبل از غیبت امام دوازدهم و بعد از غیبت امام دوازدهم تقسیم می‌شود. اسلام سیاسی در قبل از غیبت امام دوازدهم که دوران حضور هم نامیده می‌شود، با کلیدواژه امامت، ولایت و عصمت شناخته می‌شود (درخسه، ۱۳۹۸: ۲۹) که امامان با روش‌های متناسب با شرایط وقت در راستای حفظ اصل و اساس اسلام و با توجه به اهمیت وحدت مسلمین رفتار نموده‌اند. البته هم‌زمان جریان‌های سیاسی دیگری در مبارزات و قیام‌های تاریخی حضور داشته‌اند که از مهم‌ترین آنان می‌توان به زیدیه و اسماعیلیان اشاره کرد.

اما در دوره غیبت امام دوازدهم که دوران انتظار گفته می‌شود، شیعیان در پی فهم وظایف شیعیان در این عصر، از یک طرف با استبداد و فشارها مواجه بودند و از طرف دیگر در ساختار سیاسی حضور نداشتند، لذا به فکر انجام اقدامات نظری و عملی افتادند تا بتوانند شیوه برخورد با حاکمان و یا ورود به بحث تشکیل حکومت را تدوین نمایند (درخسه، ۱۳۹۸: ۴۵-۴۷)، از این همواره مبارزه و انقلاب علیه مقاصد و مظالم و نظام استبداد را لازم دانسته (مغنیه، بی‌تا: ۵۱) و رفتاری رادیکال و انقلابی نسبت به خلفا و حاکمان ظالم داشته‌اند (درخسه، ۱۳۹۸: ۴۱). این دوره با سقوط صفویه و آغاز دوره

فترت یعنی دوره گوشه‌نشینی و دوری از قدرت جریان‌های اسلام سیاسی پای به عصر مدرن می‌گذارد.

۳-۱-۲- اسلام سیاسی بعد از عصر مدرن:

با آغاز دوران مدرنیته در غرب، اسلام سیاسی در ضعیف‌ترین شرایط خود قرار داشت و جریان‌های اسلامی سنتی، با تأکید بر آموزه‌های علوم سنتی، به دنیای مدرن و مبانی و پیامدهای آن، توجهی نداشتند و اغلب جز جریان‌های تجددستیز به شمار می‌رفتند تا اینکه با گسترش استعمار و توجه به پیشرفت جوامع غربی و عقب‌ماندگی جوامع اسلامی، به این فکر افتادند که چرا عقب ماندند؟ و این سؤال در میان متفکران مسلمان به اصلی‌ترین مسئله تبدیل شد؛ لذا به فکر استقرار حکومت اسلامی افتادند که بتواند احکام اسلامی را در جامعه جاری و ساری کند. سید جمال‌الدین اسدآبادی به‌عنوان یکی از پایه‌گذاران نهضت‌های اسلامی معاصر، این بیدارسازی را در کشورهای اسلامی آغاز کرد (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۶۰/۰۳/۳۰: روزنامه جمهوری اسلامی).

۳-۱-۲-۱- اسلام سیاسی در جهان تسنن بعد از عصر مدرن:

مصادف با فروپاشی تدریجی عثمانی و حضور و تسلط غرب بر جهان اسلام شکل گرفت.

جدول شماره ۴- اسلام سیاسی سنی بعد عصر مدرن

اسلام سیاسی سلفی - تکفیری	اسلام سیاسی دموکراسی خواه
- جریان‌های اسلامی سنی که در پی اصلاح دینی سید جمال در مصر و با عقاید رشید رضا شکل گرفتند.	بیداری اسلامی یا بهار عربی باهدف تغییرات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، و برقراری دموکراسی و حقوق بشر
- بازگشت به اسلام اصیل	جنبش النهضه، حزب عدالت و توسعه، حزب
- پیروان سلف صالح و معتقد به برپایی مجدد خلافت	حرکت اسلامی، حرکت نجات ملی و
- جنبش اخوان‌المسلمین و جماعت اسلامی	حزب اسلامی
- سیر تحول از سلفی به تکفیری با القاعده؛ طالبان و داعش	

(منبع: محقق ساخته)

۳-۱-۲-۱-۲- اسلام سیاسی جهان تشیع بعد از عصر مدرن

بر خلاف اهل سنت که در پی احیای خلافت و اصلاح سلاطین بودند، اسلام سیاسی تشیع در جهت آگاهی بخشیدن به مردم فعالیت می‌کرد و گویی در مقابل دولت نماینده مردم بود.

جدول شماره ۵- اسلام سیاسی شیعه بعد عصر مدرن

قاجار و پهلوی	انقلاب اسلامی ایران
- فعالیت علما و روحانیون در قالب مکاتب نجف، سامرا و قم - قدرت‌بخشی به مرجعیت - احیای نظریه «ولایت‌فقیه» - افزایش فعالیت‌های سیاسی- اجتماعی و فرهنگی در وقایعی مانند: جنگ ایران و روس، لغو قرارداد رویترو، تحریم تنباکو، مبارزه با انگلیس، نهضت مشروطه، ملی‌شدن صنعت نفت، قیام پانزدهم خرداد و نهایتاً انقلاب اسلامی در ایران	- تشکیل حکومت اسلامی بر مبنای اصل ولایت‌فقیه - تأسیس جمهوری اسلامی - مخالفت با اسرائیل

(منبع: محقق ساخته)

۳-۲- انواع اسلام سیاسی ذیل اسلام سیاسی قبل و بعد از عصر مدرن

۳-۲-۱- اسلام سیاسی بر اساس تحولات فکری اسلام‌گرایی در جهان اسلام

- اسلام سیاسی سنتی: در دوره اول اسلام سیاسی قرار دارد و طی آنچه شیعیان چه اهل تسنن به دنبال شکل‌دهی به جامعه اسلامی هستند؛ لذا معتقدند با نخبگان سیاسی روز می‌توان کنار آمد و کار نمود.
- اسلام سیاسی معاصر: پس از سال‌های ۱۹۷۶ میلادی یعنی بعد از وقوع انقلاب اسلامی در ایران، جهان اسلام به سمتی حرکت می‌کند که درست نقطه مقابل داده‌ها و روندهای شکل‌یافته موجود در غرب است؛ یعنی مشخص می‌گردد که دین کارکرد اجتماعی و سیاسی داشته و اسلام با این انقلاب عملاً سیاسی می‌شود. این دوران مصادف است با خلق اصطلاح اسلام سیاسی (زارع، ۱۳۸۸: ۱۳۶).

۳-۲-۲- اسلام سیاسی از منظر نظام سیاسی جهانی

اسلام سیاسی بر اساس مدل‌ها و خوانش‌های درون پارادایمی، دارای سیاست بین‌الملل متفاوت و مختلف است.

- اسلام سیاسی سلفی (مدل سعودی): در چند دهه اخیر با ظهور جریان‌های سلفی اهمیت یافته و عربستان سعودی نماد این نوع از اسلام سیاسی است. اندیشه آن بر مبنای اندیشه ابن تیمیه و به

دنبال طرفداری از غرب و ارتقا جایگاه سیاسی اقتدارگرای سنی در منطقه است. این گروه‌های سنی برای اولین بار در طول جنگ افغانستان، در دهه ۱۹۸۰ علیه شوروی و بعدها در عراق علیه ایران، به کار گرفته شدند (Yilmaz & Duran, 2013:151).

- **اسلام سیاسی میانه‌رو (ترکیه‌ای):** با تأسیس حزب عدالت و توسعه در ترکیه این مدل از اسلام سیاسی شکل گرفت. این حزب با سیاست نوظهور خود می‌کوشد میان بخش‌های مختلف جامعه ترکیه قرارداد اجتماعی جدیدی ایجاد کند (سلیمانی، عبادی، ۱۳۹۴: ۱۱۶-۱۱۷؛ امام وردی، قریشی، ۱۴۰۲: ۳۰۵). این مدل در حوزه سیاست بین‌الملل سیاست همراهی و نزدیکی با غرب را دنبال می‌کند. تکثرگرایی مدل ترکیه‌ای سبب جذابیت آن برای مخاطبان شده است. راهبرد این مدل، ایجاد موازنه بین نظم اسلام انقلابی ایرانی و نظم سلفی سعودی است (صالحی، ۱۳۹۱: ۹۸).
- **اسلام سیاسی انقلابی-شیعی (مدل ایرانی):** به انقلاب اسلامی ایران به‌عنوان مدلی برای چگونگی عزل یک رهبر طرفدار غرب و ایجاد یک دولت اسلامی نگاه شد. جنبش‌های اسلامی تحت تأثیر این نوع از اسلام، شریعت را به‌عنوان منبع اصلی حکومت در نظر می‌گیرند. از شاخصه‌های آن می‌توان به خودباوری، دین‌مداری، هویت‌یابی و نفی سلطه‌گرایی اشاره نمود که مبتنی بر مکتب شیعه، بنیان قوی فراتر از نگرانی‌ها و منافع ملی را فراهم و یک مشروعیت ایدئولوژیک فراتر از مرزهای ملی ایجاد کرده است. به‌عنوان مثال، تأکید بر مشکل فلسطین به این جریان اسلام سیاسی اجازه می‌دهد تا سیاست‌های فراملی اتخاذ کند (پورااحمدی میبیدی، ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۱۹).

۳-۲-۳- اسلام سیاسی در نسبت آن با عقلانیت

- **اسلام سیاسی بنیادگرا:** جریان‌های عقل‌گرای دوره اسلامی که عمده‌تأ ریشه در اهل حدیث، حنبلی‌گری و اشعری‌گری دارند. این جریان‌ها قابل تقسیم به دودسته بنیادگرای کلاسیک و نو بنیادگرا هستند. بنیادگرای کلاسیک شامل سنتی‌ها و اصلاح‌طلبان (سلفیون، انقلابی دولت‌گرا) و نو بنیادگرا از پیروان محمد عبدالوهاب بوده و در قالب گروه‌هایی نظیر القاعده، حزب التحریر و طالبان شناخته می‌شوند (زارع، ۱۳۸۸: ۱۶۶).
- **اسلام سیاسی اصول‌گرا:** جریان عقل‌گرای دوره اسلامی که ریشه در جریان عدلیه و فلاسفه دارند. با پدیده‌های جدید گزینشی برخورد کرده و اساساً مبنایشان، عقل‌گرایی است (زارع، ۱۳۸۸: ۱۶۶-۱۶۸).

۳-۲-۴- اسلام سیاسی مبتنی بر نوع تفسیر از اسلام

- **اسلام ایرانی - شیعی - ولایی:** یکی از شاخه‌های اصلی اسلام که حکومت و خلافت مسلمین را حق الهی امام معصوم می‌داند و در دوره غیبت آخرین امام معصوم، پیرو نظریه ولایت فقیه امام خمینی، ولی فقیه را به‌عنوان سرپرست مسلمین می‌پذیرد. علاوه بر ایران، حزب‌الله لبنان، انصارالله یمن، الوفاق بحرین و مجلس اعلا عراق در این دسته قرار می‌گیرند.
- **اخوانی - لیبرالی:** بر اساس مفهوم فراملی امت و خلافت سنی، به پیشگامی اخوان‌المسلمین پس از فروپاشی خلافت عثمانی شکل گرفته است. اینان علاوه بر بازگرداندن شکوه ازدست‌رفته اسلام به دنبال بهبود بخشیدن به اوضاع مصر و جهان اسلامی عربی بودند. شعار معروف اخوانی‌ها «الاسلام هو الحل» است.
- **وهاپی - تکفیری:** وهابیت به‌عنوان محور سلفی‌گری‌های تکفیری امروزی شناخته شده و مبتنی بر سلفی‌گری قدیم است. این نوع از اسلام سیاسی روابط مستحکمی با غرب دارند و همواره می‌کوشند شیعیان را سرکوب کنند.

۳-۲-۵- اسلام سیاسی در نسبت با قدرت

- با توجه به نوع کنش و تعامل جریان‌های اسلامی با حکومت‌های وقت و نسبت آن‌ها با قدرت در راستای اهداف تعیین شده برای آن‌ها، می‌توان پنج جریان اصلی از اسلام سیاسی را در نظر گرفت:
- **جریان‌های درون قدرتی و نظارتی:** این جریان‌ها در درون قدرت هستند و وظیفه نظارت بر حکومت برای رسیدن به اهداف اسلامی را بر عهده دارند.
  - **جریان‌های برون قدرتی و تعاملی:** جریانات مرجع و دور از قدرتی که تمایلی برای ورود به قدرت نداشته و اصولاً شأن خود را در دوری از قدرت و در موضع نقد می‌دانند و با حکومت تا حد پیشبرد اهداف اسلامی خود در تعامل هستند.
  - **جریان‌های تحریمی و تهاجمی:** جریانات اپوزیسیون که در مخالف با نظام مستقر و سیاست‌های کلی غیردینی به بیان اشکالات می‌پردازند و یا از طریق روش‌های مسالمت‌آمیز (تحریم) و یا بعضاً اقدامات مسلحانه و خشونت‌آمیز و تهاجمی (ترور) برای تغییر وضع موجود اقدام می‌کنند؛ اما به دنبال براندازی نیستند.
  - **جریان‌های رادیکال و انقلابی:** جریاناتی معطوف به قدرت سیاسی که از مبانی اسلام برای

مقاومت، مقابله و مبارزه و انقلاب جهت تغییر و حذف نظم موجود و حکومت مستقر استفاده کرده و به دنبال کسب قدرت و استقرار در نظام سیاسی برای ایجاد نظم نوین مبتنی بر اسلام و ساختن جامعه اسلامی هستند.

- **جریان صاحب قدرت و حکومتی:** جریانی که توانسته است با کسب قدرت، حکومت را تصاحب نموده و در نظام سیاسی مستقر شود و می‌کوشد با برقراری نظم مبتنی بر قوانین شریعت، جامعه اسلامی را شکل داده، با پرهیز از ظلم و برقراری عدالت، حکومت اسلامی به معنای واقعی کلمه را تأسیس نماید.

جریان‌های شیعه متأثر از نظریه ولایت‌فقیه محقق کرکی، از صفویه تا انقلاب اسلامی، از تعامل با قدرت تا تصاحب آن را تجربه کرده است.

نتیجه‌گیری

به کمک روش ردیابی فرایند مروی نظام‌مند به تعاریف و نظریه‌های اسلام سیاسی نظیر نظریه‌های لوئیس، هانتینگتون، دکمچیان، ابوعلامودودی و امام خمینی با بازخوانی آن‌ها صورت گرفت؛ در نتیجه، چگونگی آغاز، نقاط عطف و شناخت عوامل مهم و تأثیرگذار در فراز و فرود این مفهوم شناسایی شد. ردیابی مفهوم اسلام سیاسی در میان تعاریف اندیشمندان غربی، مشخص ساخت که اصطلاح اسلام سیاسی در اندیشه غرب بیانگر نوعی پیوند اسلام و سیاست است که این نوع از اسلام، اسلام سیاسی خوانده می‌شود؛ لذا این اصطلاح از حیث ساختار زبان‌شناسی، ترکیبی اضافی و اضافه آن از نوع «اضافه توصیفی» است. به بیان دیگر، آنان «اسلام» را موصوف و معروض در نظر می‌گیرند و «سیاسی» را صفت و امر عارضی برای اسلام می‌دانند. به‌حسب این نظر، اسلام یک ذات و معنا و گوهری دارد که ذاتاً تاریخ‌مند و از قابلیت دریافت تفسیرهای متعدد به سبب همین ذات برخوردار است و سیاسی بودن هم یک صفت و عارضه‌ای است که از بیرون به آن بار می‌شود در نتیجه این ترکیب، طالبان و داعش و امثال آن‌ها در دایره اسلام سیاسی قرار می‌گیرند. بر اساس این دیدگاه اسلام سیاسی به‌عنوان «بنیادگرا» به هر رژیم سیاسی یا نظام سیاسی که قصد اجرای شریعت بر اساس اسلام را دارد، اطلاق می‌گردد. علاوه بر این در این سنخ از تعاریف از اسلام سیاسی که مفهوم جهاد در آن برجسته شده، گرایش به شیء‌واره کردن جهاد و مترادف گرفتن آن با پیکار مسلحانه

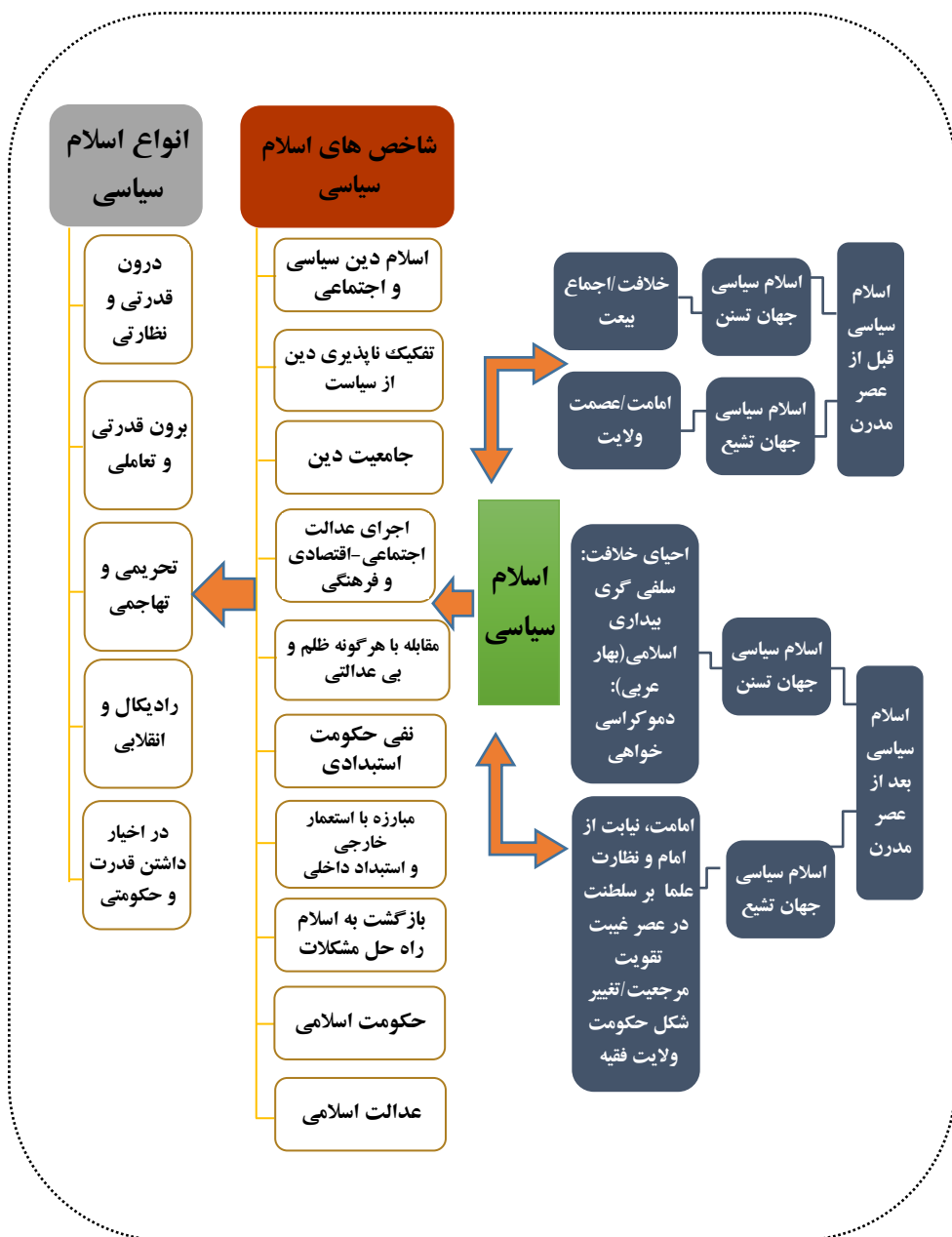
(جنگ مقدس) وجود دارد؛ لذا جهاد در این تعاریف به مورد استفاده‌ترین و یا به تعبیری درست‌تر مورد سوءاستفاده‌ترین اصطلاح در واژگان اسلام سیاسی تبدیل شده است تا ادعا شود اسلام سیاسی تهدیدی برای دموکراسی‌های غربی از طرف اسلامی است که در این تعبیر هدفش سلطه جهانی است. در میان نظریه‌های متفکران مسلمان در عرصه اسلام سیاسی نیز اغلب آن‌ها مبتنی بر نظریه بازگشت به «خویشتن» یا «اسلام» اصیل قرار دارد و بین اسلام و سیاست، ترکیب اتحادی برقرار است و اسلام، ذاتاً متضمن سیاست‌اندیشی و کنش سیاسی و قابلیت و ظرفیت‌های حکمرانی است، نه اینکه اسلام یک ذاتی باشد و سیاست به نحو عارضی بر آن حمل شود. باین وجود نارسایی‌هایی در تعاریف اصطلاح اسلام سیاسی در میان تعاریف متفکران مسلمان نیز وجود دارد که سبب می‌شود اصطلاح اسلام‌گرایی (و اسلام‌گرایان) به جای آن استفاده می‌شود. این‌ها در حالی است که می‌توان بر اساس «حصر» های جهان اسلام، اسلام سیاسی را این‌گونه تعریف نمود: «اسلام سیاسی به آن دسته از جریان‌های اسلامی گفته شود که اسلام را دینی، سیاسی - اجتماعی معرفی و بر تفکیک‌ناپذیری دین و سیاست تأکید کرده، مدعی هستند اسلام از نظریه‌ای جامع درباره دولت و سیاست برخوردار است و به دلیل تکیه بر وحی از دیگر نظریه‌های سیاسی متکی بر خرد انسانی، برتر است؛ لذا این اسلام عدالت‌خواه توسعه‌گرا، دنیاگرا، اقتدارگرا، تمدن‌ساز، واقع‌گرا، اهل زندگی، انقلاب و اصلاح، علم و عقل و پیشرفت و مبارزه با سلطه، نظام ساز و عمل‌گرا بوده و به دنبال پیاده‌کردن شریعت خدا در جوامع اسلامی است و در این راه، به دست آوردن قدرت سیاسی را مقدمه‌ای ضروری تلقی می‌کند».

با توجه به این تعریف و در پی جستجوی متغیرهای مؤثر بر شکل‌گیری اسلام سیاسی، می‌توان گفت جریان‌های اسلامی به دنبال مبارزه با هجوم یا استعمار خارجی، مقابله با استبداد داخلی عقب‌ماندگی جوامع اسلامی، ظهور و بروز یافتند و هدف نهایی آن‌ها تشکیل حکومت اسلامی برای تحقق عدالت اسلامی است که منجر به ساخت تمدن نوین اسلامی بشود. از این منظر «اسلام سیاسی» خود پدیده جدیدی نیست؛ بلکه از نظر اصطلاحی، اصطلاحی جدید بوده و در دنیای معاصر به ایدئولوژی‌ها، جنبش‌ها و جریان‌های سیاسی اشاره دارد که خواهان بازگشت اصول و آموزه‌های اسلامی به عرصه اداره جوامع و احیای اندیشه سیاسی در قرآن و سنت پیامبر (ص) و به‌ویژه برقراری عدالت هستند؛ بنابراین همه جنبش‌هایی که به نام اسلام وجود دارند را شامل نمی‌شود.

به این ترتیب اسلام سیاسی در معنای جامع آن به‌گونه‌ای است که در درون آن پنج جریان اصلی قابل تبیین هستند: جریان‌های درون قدرتی و نظارتی، جریان‌های برون قدرتی و تعاملی، جریان‌های

تحریمی - تهاجمی، جریان‌های رادیکال و انقلابی و جریان صاحب قدرت و حکومتی است. در نهایت با توجه به چیستی، چرایی و چگونگی اسلام سیاسی شاخصه‌های ذیل در آن قابل شناسایی است:

- اعتقاد به عدم جدایی دین از سیاست؛
- سیاسی و اجتماعی بودن اسلام؛
- جامعیت دین اسلام در همه زمینه‌ها؛ احکام و نظریه‌های اسلام جامع، کامل، ابدی و ازلی است و صلاح و مصلحت بشر را برای سعادت دنیوی و اخروی در دل دارد و با تغییر زمان و مکان کهنه و ناکارآمد نمی‌شود.
- هدف آن اجرای عدالت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است؛ در پرتو حاکمیت دین در عرصه‌های عمومی می‌توان جامعه بشری را به یک عدالت اجتماعی و اقتصادی مطلوب سوق داده و بسیاری از جنبه‌های ظلم، فقر، عقب‌ماندگی جامعه اسلامی را مرتفع نمود.
- استکبار و استعمار، خطر و از عوامل عقب‌ماندگی مسلمانان هستند؛ لذا بر مقابله با هرگونه ظلم، بی‌عدالتی و سرسپردگی تأکید می‌شود.
- حاکمیت غیرالهی، طاغوت و حکومت الهی منسوب به خدا، قرآن و سنت نبوی است؛ بنابراین قانون و اجرای آن باید بر طبق شریعت باشد؛ لذا حکومت‌های استبدادی و دستاوردهای منفی نظام‌هایی که روح عدالت‌گریز در آنها وجود دارد طبق این الگوی اسلامی که الگوی الهی و انسانی است، قابل‌پذیرش نیست.
- عنصر کلیدی اسلام سیاسی، پرهیز و مبارزه با استعمار خارجی، استبداد داخلی، ارزش‌های تحمیلی غیراسلامی در همه سطوح بین‌المللی است.
- تنها راه حل بحران‌های جوامع اسلامی و جبران عقب‌ماندگی‌ها در جوامع اسلامی، بازگشت به اسلام است.
- با توجه به موارد قبلی، وجود یک حکومت بر اساس اسلام ضروری است. از تعبیرهای اسلامی برای تبیین و توضیح وضعیت سیاسی جامعه استفاده می‌شود.
- آرمان آن رسیدن به پیشرفت‌های همه‌جانبه، اعم از مادی و معنوی برای رسیدن به جامعه اسلامی است که احکام اسلام به معنای واقعی در آن پیاده بشود و همه مردم از آن بهره‌مند بشوند تا عدالت اسلامی جاری و ساری شده و از تحقق این عدالت، در نهایت تمدن نوین اسلامی شکل بگیرد.

جدول شماره ۶- اسلام سیاسی در یک نگاه

(منبع: محقق ساخته)

منابع

الف - منابع فارسی

- امام وردی، حسین و قریشی، فردین. (۱۴۰۲). تحول جنبش اسلام‌گرایی در ترکیه: از رادیکالیسم به عمل‌گرایی (۱۹۲۳-۲۰۰۲). *جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام*، ۱۱(۲۳)، ۳۰۸-۲۸۱.
10.22070/iws.2025.20076.2414
- احمدی، حمید. (۱۳۹۳). *سیر تحول جنبش‌های اسلامی: از نهضت سلفیه سید جمال تا بهار عربی (۱۳۹۰-۱۲۴۹ ه.ش)*. تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، چ دوم.
- اکوانی، حمداله و منصورخانی، زینب شکوه. (تابستان ۱۳۹۵). مردم‌سالاری دینی در گفتمان اسلام سیاسی؛ بررسی اندیشه امام خمینی (ره) و ابوالاعلی مودودی. *پژوهشنامه انقلاب اسلامی*، ۶(۲)، ۱-۱۹.
10.22084/rjir.2016.1579.۱۹
- السید، رضوان. (۱۳۸۳). *اسلام سیاسی معاصر در کشاکش هویت و تجدد، ترجمه مجید مرادی رود پشته، تهران: دانشگاه مفید*.
- امام خمینی. (۱۳۷۹). الف، ولایت فقیه، حکومت اسلامی، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ دهم.
- ----- (۱۳۹۱)ب، *صحیفه امام خمینی (ره)*، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ----- (۱۳۹۴)ج، *ولایت فقیه؛ حکومت اسلامی: تقریر بیانات امام خمینی*، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ----- (۱۳۸۸)د، *البیع*، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چ سوم، جلد دوم.
- بوذری‌نژاد، یحیی، آذرشب، عطیه و روستاخیز، بهروز. (۱۳۹۹). واکاوی ساختار حقوقی - سیاسی حکومت در اندیشه ابوالاعلی مودودی. *فصلنامه مطالعات حقوق عمومی دانشگاه تهران*، ۵۰(۴)، ۱۵۸۷-۱۶۰۶.
<https://doi.org/10.22059/jplsq.2019.260341.1766>

- تیجانی، عبدالقادر حامد. (۱۳۹۲). *مبانی اندیشه سیاسی در آیات مکی*، مترجم: اسماعیلی، مهران، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ دوم.
- جمشیدی، محمدحسین. (۱۳۷۹). ویژگی‌های حکومت مطلوب از منظر امام خمینی قدس سره. *پژوهشنامه متین*، ۲(۹)، ۹۱-۱۲۵. https://matin.ri-khomeini.ac.ir/article_182810.html
- جمشیدی، محمدحسین و ایران‌نژاد، ابراهیم. (۱۳۹۱). نظریه انقلاب اسلامی در اندیشه سیاسی شهید صدر. *مطالعات انقلاب اسلامی*، ۹(۲۹)، ۷۷-۱۰۸. 20.1001.1.20085834.1391.9.29.12.4
- خرمشاد، محمدباقر. (۱۳۸۹). *انقلاب اسلامی ایران و اسلام سیاسی* در کتاب *گفتارهایی درباره انقلاب اسلامی ایران*. بخش اول: تهران، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، چ دوم.
- درخشه، جلال. (۱۳۸۹). *گفتارهایی درباره انقلاب اسلامی ایران*، تهران، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، چ دوم.
- ----- (۱۳۹۸). *گفتمان سیاسی شیعه در ایران معاصر*، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام؛ چ چهارم.
- رضایی، سید مرتضی. (۱۳۹۱). تأثیر اندیشه‌های سیاسی برنارد لويس در ترویج اسلام هراسی در غرب. *حیل‌المتین*، ۱(۱)، ۱۳۸-۱۵۳.
- رهدار، احمد. (۱۳۹۱). تفاوت‌های تفسیری انقلاب اسلامی و غرب از مفهوم اسلام سیاسی. *پانزده خرداد*، ۳، ۵۱-۸۱
- زارع، سید معین. (۱۳۸۸). *اسلام سیاسی اصول‌گرا و اسلام سیاسی بنیادگرا*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی.
- سزاری، ژوسلین. (۱۳۹۹). *اسلام سیاسی چیست؟* مترجم: عباس جنگ، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- سلس، ورونیک. (۱۳۷۹). فراز و فرود اسلام سیاسی در مصاحبه با ژیل کیل. *گفتگو*، ۲۹، ۱۴۷-۱۶۲.

- سعید، بابی. (۱۳۹۰). *هراس بنیادین: اروپا مداری و ظهور اسلام گرایي*، مترجم: موسی عنبری و غلامرضا جمشیدی‌ها. تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- شکمن هرد، الیزابت. (۱۳۸۹). *دیدگاه‌های غرب در مورد اسلام سیاسی*. ترجمه: پیروز ایزدی، پژوهش‌نامه سیاست خارجی، شماره ۲۵، صص ۱۳۱-۱۷۴.
- شیرودی، مرتضی. (۱۳۸۵). *پیامبر اعظم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در میان لایه‌های پنهان برخی آثار غربی*. معرفت، ۱۵(۱۱)، ۱۰۲.
- صالحی، حمید. (۱۳۹۱). *بیداری اسلامی و تکوین نظم نوین منطقه‌ای در خاورمیانه*. فصلنامه راهبردی، ۱۵(۱)، ۷۹-۱۰۲. 10.1001.1.17350727.1391.15.55.4.1.102
- طالبان، محمدرضا. (۱۳۸۷). *تأملی بر تکنیک ردیابی فرایند در مطالعات انقلاب اسلامی ایران*. متین، ۴۰، ۹۱-۱۱۷. 20.1001.1.24236462.1387.10.40.5.6.117
- عبداللهی، محسن. (۱۳۹۹). *همنویایی اندیشه‌ی دینی تحول‌خواه با گفتمان‌های جهان اسلام تا پیروزی انقلاب اسلامی ایران*. *جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام*، ۸(۱۶)، ۷۸-۵۷. 10.22070/iws.2020.4425.1786
- عزیز محمدی، فاطمه و رحیمی، عبدالله. (۱۳۹۸). *اسلام‌شناسی با نگاهی به آثار برنارد لوئیس*. پژوهش‌های اعتقادی-کلامی، ۹(۳۵)، ۱۵۳-۱۷۲. <http://kalam.saminattech.ir/Article/19137>
- عسگری، یاسر و نوروزی فیروز، رسول. (۱۳۹۳). *روش‌شناسی مطالعات اسلامی در غرب - گفتارهایی از دکتر عبدالعزیز ساشادینا، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ اول*.
- فوزی، یحیی. (۱۳۸۷). *بررسی تطبیقی خرده گفتمان‌های سیاسی اسلام‌گرا در ایران قبل از انقلاب اسلامی و تأثیر آن‌ها بر شکل‌گیری نظام سیاسی بعد از انقلاب*، *علوم اجتماعی*، ۱۵(۴۲.۴۳)، ۳۹-۸۷. 20.1001.1.17351162.1387.15.42.43.3.3.86
- قطب، سید. (۱۳۹۹ ه ق). *معالم فی الطریق، بیروت: دار الشروق*.

- قنبرلو، عبدالله. (۱۳۸۹). ۱۱ سپتامبر و گسترش پدیده اسلام هراسی در غرب. جستارهای سیاسی معاصر، ۱(۲)، ۱۰۳-۱۲۲. https://politicalstudy.ihs.ac.ir/article_151.html
- کاظمی، سید آصف. (۱۳۹۹). چیستی و سیر تحول بنیادگرایی اسلامی از دیدگاه دکمچیان. مطالعات تاریخی امت اسلامی، ۳(۶)، ۹۷-۱۱۷. <https://tarikhi.com/?p=71148>
- کبریایی زاده، حسین. (۱۳۹۰). ظهور اسلام سیاسی در تنگناهای مدرنیسم. مطالعات روابط فرهنگی بین‌الملل، ۱(۳)، ۲۸-۳۹. <http://noo.rs/tNoD3>
- لک، بهروز. (۱۳۸۶). اسلام سیاسی و اسلام‌گرایی معاصر. پگاه حوزه، شماره ۲۰۹.
- لوئیس، برنارد. (۱۳۷۸). زبان سیاسی اسلام، مترجم: بهروز لک، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- مرادی، مجید. (۱۳۸۱). نظریه دولت در اندیشه حسن البنا. مجله علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام، ۱۹، ۸۳-۱۰۲.
- مرادی رود پشته، مجید. (۱۳۸۴). تاریخ اسلام سیاسی معاصر از دعوت تا خشونت. ضمیمه خردنامه همشهری، ۷۳، ۱۹ تا ۲۰.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۶). الف، خدمات متقابل اسلام و ایران، تهران: صدرا، چاپ هشتم.
- ----- (۱۳۶۲). ب، نهضت‌های اسلامی در صد سال اخیر، تهران: صدرا، چ اول.
- ----- (۱۳۷۴). ج، پیرامون جمهوری اسلامی، تهران: انتشارات اسلامی.
- مودودی، ابوالعالی. (۱۳۴۸). اسلام و تمدن غرب، مترجم: ابراهیم امینی، تهران، انتشارات نوید.
- ----- (۱۴۰۵ ق). خلافت و ملوکیت، مترجم: احمد حامدی، خلیل پاوه، انتشارات بیان.
- ناصری طاهری، عبدالله. (۱۳۸۸). مبانی و ریشه‌های تاریخی اسلام هراسی غرب. مطالعات تاریخ اسلام، ۱(۲)، ۱۲۲-۱۳۵. 20.1001.1.22286713.1388.1.2.7.4

- هانتینگتون، ساموئل. (۱۳۸۱). اسلام و غرب از رویارویی تا گفت‌وگو. مترجم: محمدرضا رضایی، گفتمان، شماره ۶.
- هزاوه‌ای، سیدمرتضی. (۱۳۹۱). انقلاب اسلامی، بیداری اسلامی و آینده اسلام سیاسی در منطقه. پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۱(۴)، ۱۱۳-۱۴۳. https://rjir.basu.ac.ir/article_286.html.
- یحیوی، حمید و رحیمی، سهیلا (۱۴۰۰). تاریخ تحول معنایی مفهوم انقلاب و تأثیر آن بر تولد اسلام سیاسی. نشریه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۶۸، ۱۱-۳۵.
10.29252/piaj.2022.223186.1113

ب- منابع انگلیسی

- Abdollahi, M. (2019). The Compatibility of Revolutionary Religious Thought with the Discourses of the Islamic World Until the Victory of the Islamic Revolution of Iran. *Political Sociology of the Islamic World*, 8(16), 78-57. 10.22070/iws.2020.4425.1786 [In Persian]
- Ahmadi, H. (2014). *The Evolution of Islamic Movements: From the Salafi Movement of Sayyid Jamal to the Arab Spring (1249-1390 AH)*. Tehran: Imam Sadiq University, Vol. 2. [In Persian]
- Akvani, H., and Mansurkhani, Z. (2016). Religious Democracy in the Discourse of Political Islam; A Study of the Thoughts of Imam Khomeini (RA) and Abul Ala Maududi. *Journal of Islamic Revolution Research*, 6(2), 1- 19. 10.22084/rjir.2016.1579 [In Persian]
- Al-Sayyid, R. (2004). *Contemporary Political Islam in the Struggle of Identity and Modernity*, translated by Majid Moradi Rood-Poshti, Tehran: Mofid University. [In Persian]
- Asgari, Y., & Norouzi Firouz, R. (2014). Methodology of Islamic Studies in the West – Speeches by Dr. Abdulaziz Sashadina, Qom: Islamic Science and Culture Research Institute, Vol. 1. [In Persian]
- Aziz Mohammadi, F., and Rahimi, A. (2019). Islamology with a Look at the Works of Bernard Lewis. *Doctrinal-Theological Studies*, 9(35), 153-172. <http://kalam.saminattech.ir/Article/19137> [In Persian]

- Bouzrinejad, Y., Azarshab, A., & Rustakhiz, B. (2019). Analysis of the legal-political structure of government in the thought of Abul-Ala Maududi. [in Persian] *Quarterly Journal of Public Law Studies, University of Tehran*, 50(4), 1587-1606. <https://doi.org/10.22059/jplsq.2019.260341.1766> [In Persian]
- Carvalho, Jean-Paul. (March 2009), *A theory of the Islamic*. Department of Economics University of Oxford, Number 424.
- Derakhsheh, J. (2010). *Speeches on the Islamic Revolution of Iran*, Tehran, Imam Sadiq University, Vol. 2. [In Persian]
- ----- (2019). *Shiite Political Discourse in Contemporary Iran*, Tehran: Imam Sadiq University; Vol. 4. [In Persian]
- Duran, B., & Yılmaz, N. (2013). Islam, models and the Middle East: The new balance of power following the Arab Spring. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 18(4), 139-170.
- Fawzi, Y. (2008). Comparative Study of Islamist Political Microdiscourses in Iran Before the Islamic Revolution and Their Impact on the Formation of the Political System After the Revolution”, *Social Sciences*, 15(42.43), 39- 87. 20.1001.1.17351162.1387.15.42.43.3.3.86 [In Persian]
- Hazavehie, M. (2012). The Islamic Revolution, Islamic Awakening and the Future of Political Islam in the Region. *Islamic Revolution Journal*, 1(4), 113-143. https://rjir.basu.ac.ir/article_286.html [In Persian]
- Huntington, S. (2002). *Islam and the West from Confrontation to Dialogue*. Translator: Mohammad Reza Rezaei, Goftman, No. 6. [In Persian]
- Imam Khomeini. (2000). *A., Velayat-e-Faqih, Islamic Government, Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works*, 10th Edition. [In Persian]
- ----- (2012) B. *Sahifeh Imam Khomeini (RA), Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works*. [In Persian]

- ----- (2015). C., *Velayat-e-Faqih; Islamic Government: A commentary on Imam Khomeini's statements*, Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- ----- (2009). D. *Al-Ba'i*, Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, Vol. 3, Vol. 2. [In Persian]
- Imam Verdi, H., and Qureshi, F. (1402). The Evolution of the Islamist Movement in Turkey: From Radicalism to Pragmatism (1923-2002). *Political Sociology of the Islamic World*, 11(23), 308-281. 10.22070/iws.2025.20076.2414 [In Persian]
- Jamshidi, M. (2010). Characteristics of the Ideal Government from the Perspective of Imam Khomeini, Holy See. *Matin Journal*, 2(9), 91-125. https://matin.ri-khomeini.ac.ir/article_182810.html [In Persian]
- Jamshidi, M., and Irannejad, A. (2012). The Theory of the Islamic Revolution in the Political Thought of Martyr Sadr. *Islamic Revolution Studies*, 9(29), 77-108. 20.1001.1.20085834.1391.9.29.12.4 [In Persian]
- Kabriaie Zadeh, H. (2011). The Emergence of Political Islam in the Narrowness of Modernism. *Studies of International Cultural Relations*, 1(3), 28-39. <http://noo.rs/tNoD3> [In Persian]
- Kazemi, A. (2010). The Nature and Evolution of Islamic Fundamentalism from the Perspective of Dekmjian. *Historical Studies of the Islamic Ummah*, 3(6), 97-117. <https://tarikhi.com/?p=71148> [In Persian]
- Khormshad, M. (2010). *The Islamic Revolution of Iran and Political Islam*” in the book *“Speech on the Islamic Revolution of Iran.”* Part One: Tehran, Imam Sadiq University, Vol. 2. [In Persian]
- Kumar, D. (June 2000), *Political Islam: A Marxist Analysis*, Translated by Nojan Etezad al-Saltaneh, Anthropology and Culture Site, (January 12, 1403), <https://anthropologyandculture.com> [In Persian]
- Lak, B. (2007). *Political Islam and Contemporary Islamism*. Pegah Hawza, No. 209. [In Persian]

- Lewis, B. (2000). *The Political Language of Islam*, translated by Behrouz Lak, Qom, Islamic Propaganda Office of Qom Seminary. [In Persian]
- Maleki, M., & Ebrahimi, M. (October 2017), *Ben Badis' Political Thought*, *Rasekhood Cultural Portal*, <https://rasekhood.net/article/show/1329254> [In Persian]
- Maududi, A. (1969). *Islam and Western Civilization*, translated by Ebrahim Amini, Tehran, Navid Publications. [In Persian]
- ----- (1995). *Caliphate and Monarchy*, translated by Ahmad Hamedi, Khalil Paveh, Bayan Publications. [In Persian]
- Moradi Roudposhti, M. (2005). History of Contemporary Political Islam from Invitation to Violence. *Supplement to Hamshahri's Short Story*, 73, 19 to 20. [In Persian]
- Moradi, M. (2002). The Theory of the State in the Thought of Hassan al-Banna. *Journal of Political Science, Baqir al-Uloom University*, 19, 83-102. [In Persian]
- Motaheri, M. (2017). *Mutual Services of Islam and Iran*, Tehran: Sadra, 8th edition. [In Persian]
- ----- (1983). *Islamic Movements in the Last Hundred Years*, Tehran: Sadra, first edition. [In Persian]
- ----- (1995). *About the Islamic Republic*, Tehran: Islamic Publications. [In Persian]
- Naseri Taheri, A. (2009). The Historical Foundations and Roots of Western Islamophobia. *Studies in the History of Islam*, 1(2), 122-135. 20.1001.1.22286713.1388.1.2.7.4 [In Persian]
- Qanbarlu, A. (2010). September 11 and the Spread of Islamophobia in the West. *Contemporary Political Essays*, 1(2), 103- 122. https://politicalstudy.ihs.ac.ir/article_151.html [In Persian]
- Qutb, S. (2010). *Landmarks on the Road*, Beirut: Dar Al-Shoroq. [In Persian]

- Rahdar, A. (2012). *Differences in Interpretation of the Islamic Revolution and the West on the Concept of Political Islam*. Khordad 15, 3, 51-81. [In Persian]
- Rezaei, M. (2012). *The Impact of Bernard Lewis' Political Thoughts on Promoting Islamophobia in the West*. *Habal al-Mateen*, 1(1), 138-153. [In Persian]
- Saeed, B. (2012). *Fundamental Fear: Eurocentrism and the Rise of Islamism, translated by: Musa Anbari and Gholamreza Jamshidiha*. Tehran: Tehran University Press and Publications Institute. [In Persian]
- Salehi, H. (2012). Islamic Awakening and the Formation of a New Regional Order in the Middle East. *Strategic Quarterly*, 15(1), 79-102. 20.1001.1.17350727.1391.15.55.4.1 [In Persian]
- Sels, V. (1379). The Rise and Fall of Political Islam in an Interview with Gilles Capel. *Goftogoo*, 29, 147-162. [In Persian]
- Sezari, J. (2010). *What is Political Islam?* Translated by: Abbas Jang, Tehran, Publishing Joint Stock Company. [In Persian]
- Shakman Herd, A. (2011). Western Perspectives on Political Islam. Translated by: Pirouz Izadi, *Foreign Policy Journal*, No. 25, pp. 131-174. [In Persian]
- Shiroudi, M. (2007). The Great Prophet (peace be upon him and his family) among the hidden layers of some Western works. *Marafat*, 15(11), 102. [In Persian]
- Taliban, M. (2008). A Reflection on the Process Tracking Technique in Studies of the Islamic Revolution of Iran. *Matin*, 40, 91-117. 20.1001.1.24236462.1387.10.40.5.6 [In Persian]
- Tijani, A. (2013). *Fundamentals of Political Thought in the Makki Verses*, Translated by Esmaeili, Mehran, Qom: Islamic Science and Culture Research Institute, Vol. 2. [In Persian]
- Yahyavi, H., and Rahimi, S. (2022). The History of the Semantic Evolution of the Concept of Revolution and Its Impact on the Birth of Political Islam. *Journal of Political and International Approaches*, 68, 11-35. 10.29252/piaj.2022.223186.1113 [In Persian]

- Zare', M. (2010). *Fundamentalist Political Islam and Fundamentalist Political Islam. Master's Thesis*, Allameh Tabataba'i University. [In Persian]

ج - منابع الکترونیکی

- کومار، دیپا (خرداد ۱۳۷۹)، اسلام سیاسی: یک تحلیل مارکسیستی، ترجمه: نوژن اعتضادالسلطنه، سایت انسان‌شناسی و فرهنگ، (۱۲ دی ۱۴۰۳)، <https://anthropologyandculture.com>
- مالکی، محمد، ابراهیمی، منار (مهر ۱۳۹۶)، اندیشه سیاسی بن بادیس، پرتال فرهنگی راسخون، <https://rasekhoon.net/article/show/1329254>